

СУБСИДАРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

SUBSIDIARY OBLIGATIONS IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE: DESCRIPTION OF PROBLEM

Гудима-Підвербецька М.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри цивільного права
Юридичного інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

У науковій публікації обґрунтовується істотне значення субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України. Акцентовується увага на проблемних моментах їх правової регламентації та недопрацьованості доктрини. Визначаються напрямки подальших розвідок у царині означеної проблеми.

Ключові слова: субсидіарність, субсидіарні (додаткові) зобов'язання, субсидіарна (додаткова) відповідальність, субсидіарне застосування закону, субсидіарний (додатковий) боржник.

В научной публикации обосновывается существенное значение субсидиарных обязательств в гражданском праве Украины. Акцентируется внимание на проблемных моментах их правовой регламентации и недоработке доктрины. Определяются направления дальнейших исследований в области этой проблемы.

Ключевые слова: субсидиарность, субсидиарные (дополнительные) обязательства, субсидиарная (дополнительная) ответственность, субсидиарное применение закона, субсидиарный (дополнительный) должник.

The scientific publication substantiates the essential importance of the subsidiary obligations in the civil law of Ukraine. Attention is focused on the problematic points of their legal regulation and doctrine flaws. Directions for further research in this area are determined.

Key words: subsidiarity, subsidiary (additional) obligations, subsidiary (additional) liability, subsidiary application of the law, subsidiary (additional) debtor.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що саме цивільне право спрямоване на регулювання та впорядкування суспільних відносин, з якими кожна людина стикається щоденно. І задля впорядкування такого масиву суспільних відносин, забезпечення найбільш ефективного здійснення належних суб'єктам прав та підтримання балансу інтересів усіх учасників цивільного обігу незалежно від їх правового статусу та економічного стану необхідний широкий арсенал правових засобів. Останні залежно від функціональної спрямованості та значимості для учасників цивільних правовідносин можуть володіти основним характером або ж нести додаткове призначення щодо перших, доповнюючи їх, надаючи певні гарантії, що стимулюють учасників до встановлення відповідних правовідносин. Одними з таких засобів є субсидіарні зобов'язання, які, не дивлячись на їх вагоме значення для сучасного цивільного обігу та весь потенціал, закладений у них законодавцем, на практиці не знаходять відповідного застосування.

Стан дослідження. Проблему субсидіарності в цивільному праві здебільшого традиційно досліджують у рамках сформованого підходу до її розуміння як субсидіарного застосування норм цивільного та інших галузей права, зокрема на рівні дисертаційних досліджень наявні праці О.В. Некрасової («Застосування цивільного законодавства до сімейних відносин», 2008 р.), Б.В. Фасія («Субсидіарне застосування норм цивільного законодав-

ства в Україні: теорія та практика», 2017 р.), або ж в аспекті дослідження аналогії у праві: С.І. Клім («Аналогія закону в цивільному праві України», 2012 р.), С.В. Завальнюка («Аналогія права за цивільним законодавством України», 2015 р.). Окремо науковцями, особливо в останні десятиліття, активно досліджувалося питання субсидіарної відповідальності. У порівняльно-правовому аспекті з правовим регламентуванням Німеччини на рівні дисертації опрацьована субсидіарна відповідальність К.М. Левандовскі («Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз)», 2012 р.). Серед інших робіт, присвячених проблемі субсидіарної відповідальності, можна назвати окремі наукові публікації Р.М. Римарчук, А.В. Руденка, В.В. Сельської.

Проблематика власне субсидіарного зобов'язання в цивільному праві, що є найменш розробленою з існуючих аспектів субсидіарності, опрацьовувалась Н.М. Сампарою, публікації якої присвячені окремим проблемам субсидіарних зобов'язань, та у світлі дисертаційного дослідження цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб Д. В. Трута («Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб», 2014 р.). Однак, не применшуючи значення існуючих наукових доробок, констатуємо, що вони є фрагментарними, подекуди суперечливими, і не вичерпують усієї існуючої на сьогодні проблематики досліджуваного явища. Виходячи із

цього, мета дослідження фокусується на визначенні основних проблемних моментів правового регулювання субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України та на основі цього – окресленні напрямків подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Легального закріплення поняття субсидіарного зобов'язання у Цивільному кодексі (далі – ЦК) України не міститься [1]. Натомість цивілістична доктрина та науково-практичні джерела використовують різні словосполучення з використанням прикметника «субсидіарний»: «субсидіарне застосування закону (норми)», «субсидіарна дія закону (норми)», «субсидіарне правове регулювання», «субсидіарне зобов'язання», «субсидіарна відповідальність», із яких тільки останнє поняття знайшло своє законодавче закріплення в ст. 619 ЦК України, внаслідок чого широко застосовується і в судовій практиці.

Щоб зрозуміти сутність такого складного, багатогранного правового явища, як субсидіарне зобов'язання, вдамося до етимології терміну «субсидіарність». Даний термін має витоком латинський «*subsidiūm*», що в дослівному перекладі означає «допомогу», «підтримку» і «*subsidiarius*» («резервний», «допоміжний», «запасний»). Однокореневе слово «*subsidiarius*» використовувалося в Давньому Римі для позначення позову – «*actio subsidiaria*», тобто допоміжний, субсидіарний позов із часів Траяна, що подавався проти муніципального магістрата, який обрав неплатоспроможного опікуна, з якого підопічний не може стягнути [2, с. 357]. Саме в цьому римському інституті В.Н. Яковлев убачав праобраз сучасних субсидіарних зобов'язань [3, с. 359]. Як бачимо, характеристика «субсидіарний» вказує на певний додатковий, резервний характер явища, в нашому випадку – зобов'язання.

Не дивлячись на такі давньоримські витoki, дореволюційному цивільному законодавству та цивілістичній науці категорія субсидіарності не властива, а окремі згадки про неї можна віднайти в наукових працях Ю.С. Гамбарова [4, с. 279–288], Г.Ф. Шершеневича [5, с. 50–55], Є.В. Васковського [6, с. 119–127], І.М. Трепіцина [7], Й.О. Покровського [8, с. 5–7], де про субсидіарність ведеться мова в аспекті субсидіарних джерел права.

Так само вузько розглядалась субсидіарність радянськими теоретиками права: як спосіб заповнення прогалін [9, с. 80–83] чи прояв генетичного зв'язку суміжних галузей права [10, с. 117–118]. Про субсидіарність у ключі субсидіарного застосування йдеться також у працях класиків цивілістики М.І. Брагінського і В.В. Вітряньського [11].

Відзначимо, що певний інтерес до іншого аспекту субсидіарності в цивільному праві – субсидіарної відповідальності – простежується в 20-х роках ХХ ст. у СРСР, що пов'язаний із дискусією науковців щодо субсидіарної відповідальності треста за боргами підприємств, які входять до нього [12, с. 333–358]. Норми Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік від 8.12.1961 р. [13] містили лише три субсидіарні зобов'язання: застава, порука

та гарантія (згідно ст.35). Однак ЦК УРСР 1963 р. закріпив ще позадоговірну субсидіарну відповідальність батьків за частково дієздатну особу віком від 15 до 18 років у разі заподіяння нею шкоди (ст. 447) [14].

У цілому єдності поглядів щодо проблеми, яка розглядається, не спостерігалось протягом усього радянського періоду, та й комплексних досліджень категорії субсидіарної відповідальності не проводилось. Тільки в останні роки спостерігається підвищення активності дослідження субсидіарної відповідальності. Слід зазначити, що основна увага в роботах, присвячених даній проблемі, була приділена поясненню природи субсидіарної відповідальності, при цьому уникаючи дослідження субсидіарного зобов'язання як такого, або ж мало місце конструювання його через категорію субсидіарної відповідальності.

Термін «субсидіарне зобов'язання» увійшов у цивільно-правовий ужиток тільки наприкінці дев'яностих років минулого століття, здебільшого як один із різновидів зобов'язань із множинністю осіб, і до теперішнього часу так і не піддався всебічному науковому вивченню.

Натомість субсидіарні зобов'язання мають вагомий значення, яке пов'язане з тим, що серед учасників цивільного обігу мають місце і такі, які з тих чи інших причин можуть виявитись нездатними до належного виконання покладених на них майнових обов'язків. Очевидним є те, що в таких випадках учасники цивільних правовідносин (насамперед, кредитор) прагнуть забезпечити достатній захист майнових інтересів, зокрема і шляхом отримання потенційної можливості виконання додатковим боржником невиконаної частини юридичного обов'язку основного боржника.

Вважаємо, що конструкція субсидіарних зобов'язань в умовах ринкової економіки створює необхідні правові умови, що забезпечують стійкість, стабільність правових зв'язків та й взагалі спонукають до їх виникнення, адже на вирішення питання про встановлення цивільних правовідносин суттєво впливає сам факт наявності потенційної можливості задовольнити в субсидіарному (додатковому) порядку вимоги кредитора, оскільки гарантує більш високий ступінь захисту прав останнього, зростання довіри учасників цивільних правовідносин один до одного. Наприклад, контрагент повного товариства, вступаючи у відносини з останнім, захищений у силу наявності в учасників обов'язку в субсидіарному порядку відшкодувати борг юридичної особи, або ж кредитор боржника за зобов'язанням, забезпеченим договором поруки, має більші гарантії належного виконання відповідного обов'язку, тощо.

Відзначимо також, що більшість сучасних конструкцій окремих видів субсидіарних зобов'язань передбачає можливість боржника, що належно виконав субсидіарне зобов'язання на регресне відшкодування всіх понесених витрат, забезпечуючи тим самим скоординоване перекладення виконаних субсидіарним боржником зобов'язань на іншого борж-

ника в рамках новопосталих нових зобов'язальних правовідносин, що, у свою чергу, виключає безпідставне збагачення основного боржника.

Тобто, як нам убачається, основне призначення субсидіарних зобов'язань у цивільному обігу – забезпечення захисту інтересів вступаючих у нього осіб та оптимального розподілу ризику невиконання суб'єктами прийнятих на себе зобов'язань і, як логічний наслідок, сприяння стабільності цивільно-правових відносин та забезпечення сприятливого інвестиційного поля.

Актуалізація уваги до субсидіарних зобов'язань викликана розвитком і ускладненням суспільних відносин, появою нових правових інститутів, раніше незнайомих учасникам цивільного обігу (договорів комерційної концесії, довірчого управління майном, тощо), що вимагає регулювання та ефективного захисту майнових інтересів суб'єктів, у тому числі й шляхом законодавчого закріплення нових видів майнових зобов'язань субсидіарного порядку. З'явилися правові конструкції юридичних осіб, в учасників яких у випадку неналежного виконання юридичною особою своїх зобов'язань виникає майновий зобов'язок заповнити їх у невиконаній частині. Тобто в останні роки кількість випадків субсидіарного покладення майнових зобов'язань істотно зростає як у Цивільному кодексі України, так і в спеціальних законодавчих актах. Така значна кількість нових субсидіарних зобов'язань неодмінно вимагає системного підходу для їх правового регламентування.

Вважаємо, що вищевикладені факти є достатніми аргументами для підтвердження практичної значимості субсидіарних зобов'язань у цивільному обігу. Одразу виникає логічне запитання: чому ж не використовується правовий потенціал конструкції субсидіарних зобов'язань, закладений у них законодавцем? На нашу думку, першопочаткову причину цьому слід шукати в недоліках законодавчого регулювання даного інституту, роз'єднаності, неповноті законодавчого матеріалу. А першопричину законодавчої недосконалості вбачаємо в недостатній вивченості проблеми на доктринальному рівні, відсутності комплексного ретельного теоретичного осмислення конструкції субсидіарного зобов'язання.

У даний час у всіх без виключення випадках регламентації субсидіарних правовідносин Цивільним кодексом України використовується термін «субсидіарна відповідальність», за повної відсутності будь-якого «текстуального» закріплення поняття «субсидіарне зобов'язання».

Суттєвим недоліком є вживання законодавцем і вченими терміну «відповідальність» в усіх без виключення випадках покладення майнового зобов'язку на субсидіарного боржника, що є свідченням необґрунтованого розширювального тлумачення категорії «відповідальності». Як висловлювався О.О. Красавчиков щодо цього: «Гіпертрофованій об'єм категорії відповідальності, її «безмірні» габарити розмивають суть цього поняття» [15, с. 8].

Чи є коректним зведення в чинному законодавстві абсолютно всіх випадків покладення на субси-

діарного боржника зобов'язку основного боржника в додатковому порядку до субсидіарної відповідальності? Не заглиблюючись у даній публікації у суть дискусії, для вирішення якої неминуче необхідне звернення до виробленого вченими-цивілістами загальнотеоретичного розуміння цивільно-правової відповідальності, в підходах до якого теж досі немає єдності, відзначимо, що поняття «субсидіарне зобов'язання» і «субсидіарна відповідальність» співвідносяться між собою як загальне і часткове: субсидіарна відповідальність є різновидом субсидіарного зобов'язання. Підставою виникнення субсидіарної відповідальності є юридичний склад, що включає правопорушення субсидіарного боржника. У той же час не у всіх субсидіарних зобов'язаннях покладення майнового зобов'язку на додаткового боржника залежить від наявності сукупності умов цивільно-правової відповідальності.

Між тим законодавець в усіх без виключення випадках регламентації субсидіарних правовідносин використовує термін «відповідальність», що представляється некоректним, оскільки вносить неясність у розуміння феномену субсидіарного зобов'язання в цілому та субсидіарної відповідальності зокрема, а також може привести до неправильної кваліфікації дій будь-якого додаткового боржника як протиправних і породити неправильне визначення предмета доказування у відповідних спорах на практиці.

Більш того, на сьогодні потрібен акцент на добровільному задоволенні інтересів кредитора субсидіарним боржником, що має місце в разі, коли сам додатковий майновий зобов'язок усвідомлено прийнятий субсидіарним боржником у добровільному порядку. Саме такі зобов'язання мають стати у прерогативі в цивільному обігу на сьогодні. Х.Т. Насіровим було справедливо зауважено, що в рамках господарського обороту його учасники зацікавлені у використанні субсидіарних зобов'язань, що мають більше ознаки регулятивного, ніж охоронного характеру, коли на перший план виходить добровільне прийняття і виконання субсидіарним боржником зобов'язань основного боржника, який з якихось причин не в змозі їх виконати або просто відмовляється від їх виконання. При цьому, продовжує автор, зовсім необов'язково, щоб субсидіарні зобов'язання виникали в результаті неправомірних дій [16, с. 133]. Логічно випливає, що використання конструкції субсидіарного зобов'язання в цілях реалізації цивільно-правової відповідальності є лише одним із аспектів даного правового явища. Значно більший потенціал субсидіарного зобов'язання як правового засобу забезпечувального характеру.

Натомість слід усвідомити, що недосконалість законодавчого регламентування, відсутність самої дефініції інституту субсидіарного зобов'язання, якої сьогодні немає не лише в законодавстві, а й в теорії цивільного права, породжує безліч неточностей, зокрема щодо правової природи, моменту виникнення субсидіарного зобов'язання, його змісту тощо. Тільки однозначне і чітке з'ясування правової природи субсидіарних зобов'язань, формування

логічної, послідовної концепції їх правового регулювання дозволить у повній мірі використовувати весь потенціал правових засобів та спектр їх можливостей для підвищення ефективності цивільно-правового регулювання, а також для вирішення наявних у правозастосовчій практиці й нормотворчій діяльності проблем.

Висновки. Ураховуючи все вищевикладене, стверджуємо, що на сьогодні назріла необхідність погляду під іншим кутом зору на проблему субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України,

вирішення якої потребує комплексності, системності дослідження теоретичних та практичних проблем конструкції субсидіарних зобов'язань, що повинне стати стимулом і основою для вироблення стрункої й логічної наукової концепції субсидіарних зобов'язань, формулювання пропозиції щодо створення чіткої, несуперечливої законодавчої бази, здатної забезпечити ефективне регулювання відносин, що виникають із субсидіарних зобов'язань. Безсумнівно, цей напрям дослідження є на сьогодні актуальним та перспективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.
2. Строецкий В.М. Римское право: учебное пособие. М.–Берлин: Директ-Медиа, 2014. 441 с.
3. Яковлев В.Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право: учебник. М.: Волтерс Клувер, 2010. 960 с.
4. Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть. С-Пб: Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. 780 с.
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1911. 858 с.
6. Васильковский Е.В. Руководство к толкованию и применению законов (для начинающих юристов). М., 1913. 158 с.
7. Трепицын И.Н. Гражданское право Губерний Царства польского и русское, в связи с Проектом гражданского уложения. Варшава, 1914. 345 с. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/297/874/15027>.
8. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Петроград, 1917. 234 с.
9. Леушин В.И. Субсидиарное применение норм советского права // Сборник аспирантских работ Свердловского юридического института. Свердловск, 1971. Вып. 13. С. 80–83.
10. Алексеев С.С. Структура советского права. М.: Юрид. лит., 1975. 264 с.
11. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая: Общие положения. М.: Статут, 2003. 848 с.
12. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. М., 1947. 362 с.
13. Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик от 08.12.1961 г. URL: <http://ppt.ru/newstext.phtml?id=46307>.
14. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
15. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав: Сб. уч. тр. Вып. 27. Свердловск: Изд-во Свердловского юридического института, 1973. С. 5–16.
16. Насиров Х.Т. Субсидиарные обязательства в гражданском праве: проблемы теории и практики. Вестн. Пермского университета. Юридические науки. 2010. № 1. С. 133–139.